

Három fejezet a szükségletelmélethez

Heller Ágnes utolsó előadását ez év június 21-én, az ELTE-n, a Kritikai Tanulmányok Kutatócsoport által szervezett konferencián tartotta. Szokásától eltérően szabadon beszélt, aztán később mégis megírta a szöveget, ez fog majd megjelenni a konferencia anyagát tartalmazó kötetben. Az előadás arról szólt, hogy Marx hogyan és miképp használta a „kritika” fogalmát. És közben hosszan és szenvedélyesen magyarázta azt, hogy Marxnak milyen újításai voltak a politikai gazdaságtan hagyományához képest. Nem értettem egyet vele, kicsit össze is vitatkoztunk. És ebben az összefüggésben szóba került (vagy csak nekem jutott eszembe?) a marxi szükségletfogalom. Most ezzel a kis dolgozattal tisztelettel e vita emlékének szeretnék adózni.

I. MIÉRT A SZÜKSÉGLETELMÉLET?

Amikor Marx egy ízben összefoglalta, hogy melyek voltak az ő eredeti gazdaságtani felfedezései a klasszikus politikai gazdaságtanhoz képest, a következő elemeket emelte ki: 1. A munkás nem a munkáját, hanem munkaerejét adja el a tőkésnek. 2. Az értéktöbblet általános kategóriájának kidolgozása, annak bizonyítása, hogy a profit, a kamat és a földjáradék csak ennek megjelenési formái. 3. A használati érték jelentőségének fölismerése. (Heller 1980. 23.)¹

Azon mindenesetre egy kicsit értetlenkedhetnénk, hogy ezek az új teorémák egybeesnek-e a hagyományos politikai gazdaságtan kritikai meghaladásával. (1') A munka és a munkaerő megkülönböztetése valóban az értéktöbblet magyarázatának kulcseleme; de ugyanakkor ez volt az alapja a munkásosztály abszolút

¹ Nem lehetett egyértelműen eldönteni, hogy a német vagy a magyar változat-e az eredeti. A német kiadásban ugyanis nincs föltüntetve fordító. A magyar változat eredetileg a HÍD című folyóiratban jelent meg folytatásokban, 1981–82-ben. Egy szamizdat kiadás olvasható: tekések.hu/fordulat/heller.pdf. A fordításoknál a német változathoz indulok ki, de ezt a magyar kiadást is figyelembe veszem.

elnyomorodására vonatkozó tézisnek is. Amit a tapasztalatok már hamarosan cáfoltak. (2') Az értéktöbblettől a profit (a kamat és a földjáradék) felé haladva *A tőke* felépítése egy fokozatos konkretizációs folyamathoz hasonlít, aminek az elején és a végén azért bőven állnak olyan elemek, amelyek nem egyeztethetők össze egymással. (3') A használati értékről Marx beszél ugyan, de nem túl sokat; mígnem aztán Márkus György és munkatársai megmutatták, hogy éppen ezen a ponton kerül bele a koncepcióba a kommunizmus történelemfilozófiai perspektívája (Bence–Kis–Márkus 1992). Az újításoknak így mind megvan a problematikus oldala. De Heller Ágnest nem ez érdekli: „Ha közelebbről megvizsgáljuk azt a három fölfedezést, amelyet Marx önmagának tulajdonított, akkor nem nehéz kimutatni, hogy mind a három a *szükséglet* fogalmára épül” (Heller 1980. 23). A több oldalt kitevő bizonyítást most átugrom, és csak általánosságban szeretném kimondani, hogy (Heller Ágnes szerint) Marx nagy újítása egy implicit szükségletelmélet feltételezése volt. És ennek explicit kidolgozása az értelmezés feladata.

1908-ban a Bajor Tudományos Akadémián Lujo Brentano tartott egy előadást, amelynek a felütésében ezt olvashatjuk: „Vannak régi *nemzetgazdászok*, akik azt gondolták, hogy a javak alkotják a népgazdasági szemléletmód középpontját, és mintha az ember csak a javak gyarapításának eszközeként jöhetne szóba. Ezzel szemben a népgazdaság [...] kiinduló- és célpontja az ember.” (Brentano 2006. 3.) És ez nem is lenne annyira Marx ellenére, de annyit talán megjegyezne, hogy az önmagában való termelés (a tőkés termelés) az embert eleve pusztá eszközzé fokozza le. Ezt a pusztá eszközzé való lefokozást nevezzük most – első megközelítésben – elidegenedésnek. A régi nemzetgazdászok így eleve ennek az elidegenedésnek a talajára helyezkednek. De hogyan lehet egy gazdasági elemzésben az embert újra a középpontba helyezni, megmutatni azt, hogy a termelés mégiscsak az ő érdekében és kedvéért folyik? A fenti kiindulópont helyett „azt is mondhatnánk: minden gazdaság kiindulópontja a szükséglet. Az ember szükségleteket érez. És ezek hívják életre a gazdasági tevékenységét. Ennek célja a szükségletek kielégítése. Ezért ki kell mondanunk: a gazdaságtan tudományos bázisa a szükségletek elmélete.” (Uo.)

Heller Ágnes ugyan nem így jutott el a szükségletek elméletéhez, habár a szükséglet-elmélet helyi értékének kijelölésével egyetértene. Azt tudjuk, hogy Lukács Hellertől abban az időben, amikor ő az esztétikán dolgozott, mindenáron egy marxista etika megírását várta. És első körben Lenin etikáját kellett volna körvonalaznia; Heller többször is elmesélte, hogy ezen a ponton ellenállt Lukács elvárásainak, mondván, hogy Leninnek nem volt etikája. De most Marx kapcsán kell tennünk egy különbséget. Egy marxista etika kidolgozható (és erre Heller tett is egy nagyszabású kísérletet [vö. Heller 1958, Heller 1970]).² Ugyan-

² Az utóbbi könyv előszavában írja Heller Ágnes: „Lényegében a régi jegyzettel azonos szövegről van szó. Azért csak »lényegében«, mert még a jegyzet megjelenésének évében

akkor Marxnak magának nincs etikája. Ezzel szemben Marxnál implicit módon jelen van a gazdasági cselekvések motivációjára vonatkozó kérdés: a munkás túlélni akar, egy minimális szinten szeretné kielégíteni a szükségleteit, a tőkés pedig minél nagyobb profitot szeretne elérni, azt szeretné, ha minél nagyobb cége lenne. De a célja nem a fogyasztás, az ő fogyasztása is rugalmatlan.³ A gazdasági cselekvésnek tehát van egy motivációs bázisa, és ez a szükségletek foglalata. Heller könyvéből láthatjuk, hogy Marx a szükségleteket sokféleképpen osztotta fel, sok szempontból közelítette meg őket. Az biztos, hogy azokat a szükségleteket, amelyek nem közvetlenül a fogyasztást szolgálják, nem tekintette autentikusnak. És katasztrófálisnak tekintette azt a teljes termelési apparátust, amely a fogyasztásra vonatkozó szükségleteket eltéríti a maguk orientációjától. Azt lehetne mondani, hogy Marx három állítólagos újítása miatt így az utolsó lesz a legfontosabb: a használati értéknek mint fogyasztásra szolgáló tárgyaknak a jelentősége.

II. VISSZAMENNI: HEGELEN ÁT THOMAS MORUSIG

Már Hegel is azt mondta, hogy a polgári társadalom legfontosabb része a „szükségletek rendszere”. „A szükséglet *közvetítése* és az egyes ember kielégítése a munkája révén – és az összes többi ember munkája és szükségletének kielégítése révén. Ez a *szükségletek* rendszere.” (Hegel 1986. 188. §, 346.) Két fontos szempontunk van: először is az egyes ember munkavégzése és ezen keresztül a maga szükségleteinek kielégítése, és másodsor a többi ember munkavégzésének, sőt azok szükséglet-kielégítésének ebben játszott szerepe. A polgári társadalom így kettős közvetítést tartalmaz: a munkát és a szükséglet-kielégítésben való kooperálást. Hegel szerint „az *államgazdaságtan* az a tudomány, amely ezekből a nézőpontokból meríti a maga kiindulópontját” (Hegel 1986. 189. §, 346). Adam Smith nemzetgazdaságtannak nevezte a közgazdaságtant, és a kiindulópontja a munkamegosztás leírása volt. Mindenesetre a közgazdaságtan nagy klasszikus művei nem a szükségletek elméletével kezdődnek. Sőt, azt mintha még Hegel is elismerné, hogy a szükségletekről meglehetősen nehéz beszélni. „Vannak bizonyos általános szükségletek, mint az evés, ivás, ruházkodás stb., és az a véletlenszerű körülményeken múlik, hogy ezeket hogyan lehet kielégíteni. A talaj itt vagy ott kevésbé termékeny, az évek hozama is különböző, az egyik ember szorgalmas, a másik lusta.” (Hegel 1986. 189. §, 347.) Az „általános” szükségletek helyett beszélhetnénk „alapvető” szükségletekről is; ezek viszonylag stabilak.

bizonyos változásokat hajtottam végre a szövegen. Elméleti részeket jobban kifejtettem, példákat kihagytam. Ez az 1958-as variáció kerül most itt az olvasó kezébe.”

³ Ez lesz majd tőkés körülmények között a válság legfőbb oka, a termelési eszközök termelése a végtelenségig elfut, de a fogyasztásnak esze ágában sincs ezt követni.

A szükségletek elméletét azért és csak azért nehéz kidolgozni, mert a szükségletek kielégítésének *körülményei* és *feltételei* rendkívül változékonyak. A közgazdaságtan előtt álló nagy episztemológiai kihívás így nem a szükségletekben rejlő *szubjektivitás*, hanem a szükséglet-kielégítésben lévő *esetlegesség* kezelése.⁴ „Az önkénynek ez a nyüzsgése önmagából általános meghatározottságokat hoz létre, és ezt a látszólagos szétszórtságot és gondolatatlanságot egy szükségszerűség tartja össze, amely önmagától is föllép. Ennek a szükségszerűségnek a fölkérése az államgazdaságtan feladata.” (Uo.)

Lehet, hogy Hegel nem akarja, de mégis csak kimondja: a közgazdaságtan ott kezdődik, ahol a szükségletek elmélete véget ér. Így aligha tartható a gazdaságnak a szükségletek rendszereként való jellemzése. De akkor mit tudunk mondani a szükségletekről? Nem sokat, de nem is annyira ez a meglepő, hanem inkább az, hogy nem is róluk akarunk sokat mondani. Ezt a helyet tölti be az ember és az állat összevetése.

Az állatnak a maga korlátozott szükségletei kielégítésére az eszközök és módok korlátozott köre áll rendelkezésre. Az *ember* ebben a függőségben is bizonyítja az ezen való túllépését és a maga általánosságát, először is a szükségletei és az eszközei *megsokszorosításán* keresztül. (Hegel 1986. 190. §, 347–348.)

Talán nem szakadunk el túlzottan Hegel megfogalmazásától, ha azt mondjuk, hogy az állat szükségletei természetadták, az ember viszont maga hozza létre, vagy legalábbis maga formálja a maga szükségleteit. De ennek semmilyen fontos szerepe nincs a közgazdaságtan számára.

Thomas Morusig kell visszamennünk, hogy a szükségletek elmélete világosan érezhető legyen a termelő tevékenység mögött. Morus alapvetően háromféle munkatevékenységről beszél, amelyek mögött ott érezhető a szükségletek átfogó, komplex elmélete. (1) A mezőgazdasági munkában mindenki részt vesz, és mindenki szakértője is ennek. A mezőgazdasági munkára nem jellemző a munkamegosztás, a háttérben álló szükséglet egyértelműen az evés. (2) Ipari munka: a mezőgazdaságban való közös részvétel mellett mindenki tanul legalább egy vagy két szakmát az ipari munka köréből. A munkamegosztás csak az ipari munkában lép fel. A háttérben álló szükségletek itt a ruházkodás és a lakás (a lakótér berendezése). E két munkafajtára mindenkinek hat órát kell szánnia. (3) Az ezen túl fennmaradó időt – vagyis az alapvető szükségletek kielégítéséhez szükséges munkavégzés utáni időt – nevezzük „szabadidőnek”. A szabadidő különböző épületes tevékenységekből áll, vagyis ezek a szellem szükségleteinek kielégítését szolgálják. „Szokás náluk minden nap a kora reggeli órákban

⁴ Hegel nem veszi észre, hogy a közgazdaságtan (mind a nemzetgazdaságtani, mind a politikai gazdaságtani formában) fő kihívása nem az estlegesség, hanem inkább az objektivitás volt – ezért jön létre az értékfogalom objektivitásához való ragaszkodás (egészen Marxig).

előadásokat tartani, de csak azoknak kötelező rajtuk részt venni, akiket személy szerint kijelöltek a tudományos munkára; egyébként minden rendű és rangú férfi és nő nagy tömegekben özőnlük előadásra” (Morus 2011. 69–70).⁵

Ehhez a felosztáshoz aztán Morus két metasztintű megjegyzést fűz. *Egyrészt* szeretné, ha kibontakozna egy olyan tendencia, hogy az alapvető (a testhez kötődő) szükségletek minél kevesebb időt vennének igénybe, és egyre több idő maradna a szellem művelésére. „Az állam alkotmánya azt tekinti első céljának, hogy a közszükségletek ellátása után a polgárok minél több időt vonhassanak el a test szolgálatától a lélek szabad kiművelésére. Ebben látják ugyanis az élet boldogságát.” (Morus 2011. 74.) *Másrészt* van egy szükséglet, amelyet én meta-szükségletnek neveznék, és amelyik az általában vett tevékenységre (munkavégzésre, elfoglaltságra) vonatkozik. A legtöbb országban az emberek többsége lustálkodással tölti a maga idejét.

Először is az asszonyok, [akik] a teljes népesség felét [teszik ki], vagy ahol az asszonyok dolgoznak, ott viszont a férfiak hortyognak. Ehhez járul a papok és a szerzetesek nagy és szerfölött dologtalan tömege. Vedd ezekhez valamennyi gazdagot, különösen a földbirtokosokat, akiket közösségesen nemeseknek és előkelőknek hívnak. (Morus 2011. 71.)⁶

Morus elméletét tekinthetnénk egy normatív szükségletelmélet alapjának; Heller Ágnes könyvéből erre a koncepcióra a leginkább a „filozófiai szükségletelmélet” elnevezés vonatkozatható.

III. ELŐREMENNI: HERBERT MARCUSÉIG

Az *egydimenziós ember* első fejezetének elején van néhány bekezdés, amely a szükségletek fogalmával és felosztásával foglalkozik. Marcuse számára az volt az alapkérdés, hogy a szükségletek milyen szerepet játszhatnak a társadalom integrációjában. De a másik oldalról tekintve, már ebben a kérdésben egy alapvető felismerés van benne. A társadalom integrációja nem a termelő tevékenységben és nem a munkavégzésben játszódik le. És mivel ez a társadalomfilozófia döntő kérdése – késő kapitalista körülmények között –, ezért a közgazdaságtan többé nem számít centrális diszciplínának. Már nem a társadalom újratermelése a kérdés, hanem annak integrációja. Azt is lehetne mondani, hogy Marcusét nem a szükségletek általános elmélete érdekli, hanem csak ez és ez a funkciójuk.

⁵ Itt eltekintek annak hangsúlyozásától, hogy egy „utópikus” tervezetet olvasunk.

⁶ Itt persze enyhe bizonytalanságban vagyunk amiatt, hogy ez az általános tevékenység azért szükséges, mert a tevékenység magasabb rendű, mint a semmittevés, vagy pedig azért, hogy a szükséges munkát valóban el lehessen végezni összesen hat óra alatt.

„Megkülönböztethetünk igaz és hamis szükségleteket” (Marcuse 1990. 27). A „hamis” szükségletek azok, amelyeket az egydimenziós társadalom határoz meg és közvetít az emberek felé. Az „uralkodók” tulajdonképpen egyvalamit akarnak elérni: az emberek már a legmélyebb vágyaik szintjén is béküljenek ki a fennállóval.

Az eredmény ilyenkor: eufória a boldogtalanságban. A legtöbb uralkodó szükséglet a hamis szükségletek csoportjába tartozik, azt szeretnék elérni, hogy a reklámmal összhangban ellazuljunk, szórakozzunk, élvezzünk, fogyasszunk; azt gyűlöljük és szeressük, amit mások is gyűlölnek és szeretnek. (Uo. A fordítást módosítottam – W. J.)

Nem sokkal később Marcuse ezeket a szükségleteket „represszív szükségleteknek” is nevezte, ami egyszerre találóbb, ugyanakkor zavarba ejtőbb elnevezés is. A magyarázat első láncszeme talán az, hogy a szükségletek rendszerében lesznek „államilag támogatott” szükségletek; az állam már nemcsak a termelésben vállal szerepet, hanem áttételesen a fogyasztásba is beavatkozik. Sőt addig is elmehetünk, hogy nemcsak támogat szükségleteket, hanem maga formálja meg őket. Ezzel a szükséglet-támogatással, -formálással és -teremtéssel az állam önmagát stabilizálja és az alattvalókat az elnyomottak pozíciójába taszítja. Az embereknek (eredetileg) nincsenek „represszív szükségleteik”, de lesznek. És ezek a szükségletek nemcsak kielégítenek valamilyen vágyat, hanem ezen túlmenően létrehoznak egyfajta egyformaságot is. (Marcuse persze vitatná, hogy lehetséges a szükségleteket elválasztani azok kielégítési módjától.) A szükségletek kielégítéséhez társul az összetartozás érzése, egy uniformizált kollektivitás kialakulása. És nem egyszerűen egy adott szükséglet kielégítése, hanem még az összetartozás érzésének létrehozása és megerősítése is indukálja ezt az *eufóriát a boldogtalanságban*. A fennálló társadalmi rendszer így öröknek és megváltoztathatatlanoknak fog tűnni. Az lesz az érzésünk, hogy ezen már nem lehet áttörni. „Minél racionálisabbá, termékenyebbé és totálisabbá lesz a társadalom represszív adminisztrálása, annál kevésbé elképzelhető annak az útja és módja, hogy az adminisztrált egyének meg tudják törni a szolgaságukat és kezükbe vehessék fölzsabadításukat” (Marcuse 1990. 29). (Attól most tekintsünk el, hogy Marcuse úgy tesz, mintha csak az ilyen szükségleteket kielégítő termékeknek lenne reklámjuk, ami nyilvánvalóan nem igaz.) De Marcusénak azt kell feltételeznie, hogy a szükségleteknek ez a köre egyre kiterjedtebb lesz. Nem egészen pontos, de Marcuse ezt még a társadalom igazgatásával is összhangba hozza, a represszív szükségleteknek megfelel az igazgatás racionalizálódása stb. Pedig vannak olyan szükségletek – csak sajnos egyre kevésbé léteznek –, amelyek tartalma az emberi fölzsabadulás. Ezeket a szükségleteket Marcuse „igazi szükségleteknek” nevezi. Ha ezek léteznének, kibontakozhatnának, akkor az a fennálló egydimenziós társadalom felrobbantásához vezetne.

Ilyen transzcendáló szükségletek Hellernél is megjelennek, ő „radikális szükségleteknek” nevezi őket. Egy marxi szöveghelyet interpretálva azt a dilemmát veti föl, hogy a kommunizmus létrejöttéhez Marxnál a gazdasági mechanizmusok vezetnek-e el (az abszolút elnyomorodás), vagy pedig szükség van a „radikális szükségletekre” is. „Arra a kérdésre, hogy a kapitalista társadalom *valóban* létrehozza-e ezt a »hallatlan tudatot«, [...] a történelem mindeddig nem adott választ” (Heller 1980. 107). A radikális szükségletek kialakulása (vagy éppen ennek elmaradása) így empirikus kérdés lesz.

De aztán néhány év múlva történt valami: Heller felismerte, hogy a szükségletelméletet a „reálisan létező szocializmus” megközelítésére is lehet használni. A megközelítésben érezhető a marcusei koncepció hatása, ugyanakkor Heller mindvégig fenntartja a szükségletek és a gazdasági élet szoros összetartozására vonatkozó tézist. Marcuse „represszív szükségletekről” beszél, de a represszió még nem diktátúra, a represszióban is minden egy irányba mutat, de mégis van egy bizonyos mozgáslehetőség, legalább az oldalirányú ellépés lehetősége adott. Ugyanakkor a represszió diktatúrává fokozható, és éppen ez valósult meg a reálisan létező szocializmusban. Ezeket a társadalmakat sokszor tervgazdaságoknak is nevezték: a tervek mindvégig szigorú, törvényerejű előírások voltak. (És most nem teszek különbséget az új gazdasági mechanizmus bevezetése előtti és utáni szakasz között.) A vállalatok célja nem a profit (amit akkoriban nyereségnek hívtak) elérése, hanem a tervelőírások teljesítése volt. Azt könnyen lehet mondani, hogy a termelési folyamatok ily módon egy diktatórikus előírást követtek. De milyen értelemben lehet ezt mondani a szükségletekről? Az biztos, hogy a termelési folyamatok előírásai már bizonyos szükségletekhez képest kerültek kidolgozásra. Ezeket a vélt szükségleteket mindenképp kalkulálni kell. Mennyi tojásra lesz szükség a jövő évben, mennyi vajra és mennyi nagykabátra? S közben nemcsak egy mennyiségi kalkuláció zajlik, hanem a szükségletek sztenderdizálása is. A szükségleteknek nem lehet belső dinamikájuk, nem lehet bennük semmiféle spontaneitás. Az a szükséglet, amit a hatalom azzá nyilvánít; és az is lehet, hogy a következő terv kidolgozásakor a tervhivatal új szükségleteket iktat a rendszerbe, de hogy mi a szükséglet, azt kizárólag ő mondhatja meg. (Ezért is „kellett” „rendszeridegennek” nyilvánítani bizonyos fogyasztási cikkeket: a farmert, a rágógumit, bizonyos hanglemezeket stb.) A szükségletek feletti diktatúra magában foglalja a reálisan létező szocializmus három általánosan emlegetett jellemvonását: (1) az árutermelés és a profitorientáció fölszámolása, (2) a társadalmi folyamatok szimulálása, amit racionalitásnak is neveztek, (3) a társadalom uralkodó osztálya a tervezési elit (Fehér–Heller 1979. 27–28). Ezek között a társadalmi keretek között valósult meg a szükségletek diktatórikus meghatározása. A szükségletek ilyen kezelése a hamis tudatnak egyszerre feltétele és következménye; sőt ez lenne a hamis tudat előállításának ősfarmája (Fehér–Heller 1979. 28). Ha Marcuse azt kérdezte, hogy lehetségesek-e még az igazi szükségletek, akkor most Heller azt kérdezné, hogy van-e bármi esély a „hamis tudat” meg-

haladására? Vagy azt is lehetne kérdezni, hogy a diktatúra által meghatározott szükségletek világában lehetségesek-e még a „radikális szükségletek”? És ezek a szükségletek most már nem a kommunizmus létrejöttére vonatkoznak, hanem az általában vett transzcendálásra. És a hetvenes évek végén még ez is messze-menően reménytelennek tűnt.⁷

IRODALOM

- Bence György – Kis János – Márkus György 1992. *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest, T-Twins – Lukács Archívum.
- Brentano, Lujo 2006. *Versuch einer Theorie der Bedürfnisse*. Saarbrücken, Verlag Dr. Müller.
- Fehér Ferenc – Heller Ágnes 1979. *Diktatur über die Bedürfnisse. Sozialistische Kritik osteuropäischer Gesellschaftsformationen*. Hamburg, VSA-Verlag.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1986. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. In uő: *Werke*. 7. kötet. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.
- Heller Ágnes 1958. *Bevézetés az általános etikába*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Heller Ágnes 1970. *A szándéktól a következményig*. Budapest, Magvető.
- Heller Ágnes 1980. *Theorie der Bedürfnisse bei Marx*. Hamburg, VSA-Verlag.
- Kornai János 1980. *A hiány*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Marcuse, Herbert 1990. *Az egydimenziós ember*. Ford. Józsa Péter. Budapest, Kossuth.
- Morus Tamás 2011. *Utópia*. Ford. Kardos Tibor. Budapest, Cartaphilus.

⁷ Erre a koncepcióra válaszolva jött létre a szocializmus legjelentősebb közgazdasági elmélete, és jöhetett létre annak köszönhetően, hogy Heller fönntartotta a szükségletelmélet és a közgazdaságtan összefüggését. Ez a koncepció Kornai János *A hiány* című művében (Kornai 1980) öltött testet. A kiindulópontja a következő: a termelés tervezéséből nem a szükségletekhez kell visszalépni, hanem a tervezés (az előírások, a dirigizmus) egy általános gazdasági következményéhez: a *hiányhoz*. A leírás valamit veszít a retorikai radikalitásából, de mégis egy kritikai elemzés keretei között tartható.